

OSMANLI DÖNEMİNDE HEKİM YAKUP PAŞA'NIN FATİH SULTAN MEHMET İÇİN YAPTIĞI İLAÇLARDA KULLANILAN TIBBİ BİTKİLER*

Ahu CAVLAZOĞLU DAVULCU*, Osman TUGAY**

Öz

Eski Anadolu (Oğuz) Türkçesi döneminde yazılmış telif ve tercüme eserlerin arasında tıp metinlerine önemli bir yer ayrılmış olup özellikle Osmanlı döneminde tıp eserlerinin arttığı görülmektedir. Türkçe tıp eserleri Türkçenin o dönemdeki tıp bilimi karşısındaki durumunu ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca bu tıp eserleri, botanik, zooloji, eczacılık tarihi ve halk hekimliği açısından da büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmamızda Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış tıp eserlerinden biri olan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Batman Koleksiyonunda kayıtlı *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf* incelenmiştir. İncelenen eserin 55b/15-19, 56a/1-8 ve 119a/3-15, sayfalarında, Osmanlı Dönemi Hekimlerinden Hekim Yakup Paşa'nın (1425-1481) Fatih Sultan Mehmet (II. Mehmet) (30 mart 1432 – 3 mayıs 1481) için çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere yaptığı birtakım ilaçlardan olan macunlar anlatılmaktadır. Çalışmamızda bahsi geçen macunların yapılış yöntemi ve içindeki tıbbi bitkilerin tespit edilmesinin yanı sıra bu macunların insan bedenine faydalarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Macunlar Osmanlı döneminde ilaçların önemli bir kısmını oluşturur. *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf* çeşitli hastalıkları, bu hastalıkların ilaçlarını ve ilaçların yapılış yöntemlerini içermektedir. Hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde kullanılan tıbbî bitkilerin ilaç olarak uygulanması ölçüleriyle, uygulamalarıyla eserde ayrıntılı şekilde anlatılmıştır. Genellikle ilaçlar bitkilerden; tohum, yaprak, kök, meyve; bitkilerden elde edilen macun, şurup, hap (kurs) yağ ve su, bazen de hayvansal maddelerden, kimyasallardan, vb. yapılmıştır.

* Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Bozkır Meslek Yüksekokulu, Konya/Türkiye.
ahucavlaz@hotmail.com
ORCID:0000-0001-8899-4801

** Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Farmasötik Botanik Anabilim Dalı, Konya/Türkiye.
otugay@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3980-7648

* 10-12 Mayıs 2018 tarihinde 1. Uluslararası Bitki Biyolojisi Kongresi'nde (1 st. International Congress on Plant Biology 10-12 May, Konya) sunulmuş sözlü bildirinin tam metnidir.
Makalenin Gönderilme Tarihi: 23.08.2018
Makalenin Kabul Tarihi: 27.09.2018
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2018
Makalenin Türü: Araştırma

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Dönemi Tıbbı, Hekim Yakup Paşa, Tıbbi Bitkiler, Etnobotanik, Halk Hekimliği

MEDICINAL PLANTS USED BY YAKUP PASHA THE PHYSICIAN IN REMEDIES FOR MEHMET II IN THE OTTOMAN PERIOD

Abstract

During the Old Anatolian (Oguz) Turkic period, a considerable number of medical texts have been reserved among many works of writings and translations, and it is seen that especially in the Ottoman period, the works of medicine have increased. Turkish medical works are important in terms of revealing the situation of the Turkish language in the field of medical science at that time. In addition, these medical works including medicine, botany, the history of pharmacy and folk medicine are of great importance.

In this work, Kitâb-ı Tibb-ı Latîf, recorded in Batman Collection of Konya Regional Museum of Manuscripts, which is one of the medical works written in Ottoman Turkish, has been examined. In this work, on pages 55b/15-19, 56a/1-8 and 119a/3-15, the paste prepared by Ottoman physician Yakup Pasha (1425-1481) and used for various treatments for Mehmet the Conqueror (Mehmet II) is explained (30 March 1432 - 3 May 1481). In our work, it is aimed to find out the methods of making paste and determining the medicinal plants inside, as well as discovering the benefits of these paste on human body. The paste constitutes a significant part of the medicines during the Ottoman period. Kitâb-ı Tibb-ı Latîf contains various diseases, medicines of these diseases and methods of making medicines for these diseases. Applying the medicinal plants as medicine used for treatment of diseases with its measurements is explained in the work in details. Generally medicinal plants; seed, leaf, root, fruit; syrup, pill, oil and water, sometimes from animal material, from chemicals, etc. were brought to the square.

Keywords

Ottoman Period Medicine, Yakup Pasha the Physician, Medicinal Plants, Ethnobotany, Folk Medicine

I. GİRİŞ

Cengiz Han ve neslinin istila hareketlerinin önemli sonuçlarından birisi de Moğol ordularının önünden kaçan Oğuz Türklerinin Azerbaycan ve Anadolu'ya gelerek Eski Oğuz Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi adlarıyla anılan Batı Türkçesini vücuda getirmeleridir. Eski Anadolu Türkçesi 13-15. yüzyıllar arasında Azerbaycan, Anadolu, Balkanlar ve çevrelerinde kullanılan edebî yazı dilidir ve Anadolu Selçuklularının son dönemini, beylikler dönemini ve Osmanlı Devleti'nin İmparatorluktan önceki dönemini içine alır (Ercilasun, 2006: 431).

Eski Anadolu Türkçesinin devamı olan Osmanlı Türkçesi 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun sınırları içinde kullanılan edebî yazı dilidir. Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi tabiriyle genellikle Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Türklerin konuşup yazdığı Türkçe anlaşılmalıdır. Osmanlı Türkçesiyle yalnız edebî eserler değil beş yüzyıllık tarih boyunca sosyal hayatın her alanına ait edebiyat, tarih, tıp, hukuk, dinî ilimler, vb. binlerce eser yazılmıştır (Özkan, 2007: 1).

XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da çeşitli alanlarda yazılan eserlerin içinde tıp eserleri önemli bir yere sahiptir. Türkler anayurtları olan Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri tıbbî birikimleri ile Anadolu'dan öğrendikleri (Arap, Fars ve Yunan tıbbi) tıbbi bilgileri birleştirerek yeni bir Türk tıp bilgisi oluşturmayı başarmışlardır (Kaya, 2008: 11). Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılan tıp eserlerinden çok daha önce İslam öncesi Orta Asya bilimsel Türk tababetini ortaya koyan Uygur dönemi tıp eserleri vardır (Sertkaya, 2008: 1). Ayrıca, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından yazılan *Dîvânü Lûgâti't-Türk'te* tıp ve eczacılık terimleri vardır. Kaşgarlı Mahmut'un eserinde yer alan bu tıp ve eczacılık terimlerinin daha sonra Anadolu'da kaleme alınmış tıp eserlerinde de kullanıldığı gözlemlenmektedir (Bayat, 2003: 1).

Oğuz Türkçesi Selçuklu Devleti döneminde Arapça ve Farsçanın yoğun etkisi altında kalmıştır. Selçuklu Devletinin parçalanmasıyla ortaya çıkan Anadolu Beylikleri döneminde Türk dili açısından önemli gelişmeler olmuştur. Selçuklu döneminde çok az sayıda Türkçe eser yazılırken bu dönemde yüzlerce eser yazılmıştır. Anadolu Beylikleri tarafından, Anadolu'da Türk varlığını kalıcı kılmak, burada halkın her alanda gelişimini sağlamak için millî geleneklere ve Türkçeye hak ettiği değer verilmiş, o dönemdeki ilim adamlarını, şair ve edipler korunmuş ve onların Türkçe eser yazmaları teşvik edilmiştir (Korkmaz, 1995: 432).

XV. yüzyılda Osmanlı Döneminde tıp alanında telif, tercüme tıp kitapları kaleme alınmaya devam edilmiştir. XVI. yüzyılda ise Osmanlı tıbbının çok fazla ilerleme gösterdiği söylenemez. Ancak XVI. yüzyılda Hekim Ni-

da'ınin halk için yazdığı *Menâfiü'n-Nâs* adlı eseri tıp alanında önemli bir yer tutmuştur (Adivar, 2000: 114).

Osmanlılar kuruluş döneminde sağlık hizmetlerini Selçukluların kurduğu darüşşifalardan almışlardır. Osmanlılar da fethettikleri yerlerde Anadolu sınırları içinde ve dışında hastane kurma geleneğini sürdürmüşler ve bu darüşşifalarından yararlanmışlar. XIV- XVII. yüzyıllar arasında Anadolu'da pek çok darüşşifa inşa edilmiştir. XVII. yüzyıldan sonra halka sağlık hizmeti veren, darüşşifaların yapımı sürdürülmemiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren çağın tıp uygulamalarına göre uygun biçimde planlanan gureba hastaneleri, yüzyılın ikinci yarısında da belediye hastaneleri açılmaya başlanmıştır (Sarı, 2012: 1).

Türkçe tıp kitapları, dinî ve edebî eserlere göre daha sade bir dille, sanat endişesi taşımadan, sadece öğretmek, halka hizmet etmek ve faydalı olmak gayesiyle yazılmıştır. Tıp kitaplarında yer alan organ ve hastalık adları, çeşitli hastalıkların tedavilerinde kullanılan ilaçlar, bu ilaçların terkiplerinde yer alan bitkilerin Arapça, Farsça, Yunanca adları yanında Türkçesi de bulunmaktadır. Eserlerde tıbbî terimlerin Türkçe karşılıkları açıklanmaktadır. Bu nedenle tıp kitapları, döneminin söz varlığını ortaya koyması ve Türkçenin tıp bilimi karşısındaki durumunu yansıtması açısından çok önemlidir (Bayat, 2008: 66).

Eski Türk tıbbında ilaç yapımı için çoğunlukla yakın coğrafyanın bitkilerinden yararlanılmıştır. Bu durum sadece Eski Türk tıbbında değil ona doğrudan kaynaklık eden Arap, tıbbının da ve dolaylı şekilde etkilendiği Yunan tıbbının da esasını meydana getirmektedir. Bitkilerin ilaç yapımında kullanımı, onların botanik biliminin yanında tıp ve eczacılık bilimi ile bağlantılı şekilde yapmaktadır. Tarihi metinlerde geçen bitki adları botanik, tıp, eczacılık gibi alanların araştırma konusu olduğu gibi Türkçenin söz varlığını ilgilendirdiği için filolojiyi de yakından alakadar etmektedir (Önler, 2004: 274).

İncelenen bölüme geçilmeden önce *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf'i* tanıtıcı bilgiler aktarılmıştır. Devam eden bölümde Osmanlı Dönemi Hekimlerinden Hekim Yakup Paşa'nın (1425-1481) Fatih Sultan Mehmet (II. Mehmet) (30 mart 1432 – 3 mayıs 1481) için hazırladığı ilaçlardan olan iki macunun tarihi metinden Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarımı yapıldıktan sonra, macunların içinde kullanılan tıbbi bitkiler hakkında bilgiler verilmiştir.

II. KİTAB-I TIBB-I LATÎF

Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış tıp eserlerinden biri olan Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Batman Koleksiyonunda kayıtlı *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf'in* (KTL) müellifi ve yazılış tarihi belli değildir. İncelenen eserler

gösteriyor ki bu tür tıp eserleri dönemin hekimleri tarafından yazılmaktadır. Eserde geçen bazı tarihi bilgiler eserin, 16. yüzyıldan önce yazılamayacağını göstermektedir. Müellif eserde tecrübe edilen ilaçların dönemin sultanları tarafından uygulandığını eserde vurgulamıştır. “*Ma’cün-ı dîger bir ay Sultân Murâd Han*” (55b/11) ibaresi vardır. Bahsedilen Sultan II. Murat (1421-1451)’tır. “*Ma’cün Ya’kûp Paşa, Sultân Muḥammed Hân için terkib eylemişdür*” (55b/15) ibaresi vardır (Cavlazoğlu, 2009: 101). Ayrıca aynı ibare “*ma’cün Ya’kûb hekim peydâ idüp Sultân Muḥammed Ğâzî Han Hazretleri isti’mâl idüp ziyâde fâ’idesin bulup ve şafâ ve sürür eyleyüp def’âtle tecrîbe olunmuşdur.*” 119a/14’te geçmektedir. (Bekmez, 2009:75). Bahsedilen Sultan, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), Hekim Yakup da o dönemin hekimlerinden Hekim Yakup Paşa (1425-1481) Yahudi asıllı Osmanlı Tabibidir (Adıvar, 2000: 53).

Ayrıca KTL 89a/1’de “*zîkr olınan tertîbdür ki Nidâî merḥûmuñ Menâfi’u’n-Nâs kitabından yazılmışdur.*” ibaresinde bahsedilen hekim, Hekim Mehmet Nidâî, Sultan II. Selim zamanında yetişmiş Osmanlı tabiplerinden olup Ankaralıdır (Tâhir, 2000: 239). Hayatı hakkındaki bilgiler eserlerinden elde edilmekte ve 1509-1567 yılları arasında yaşadığı düşünülmektedir. *Menâfiü’n-Nâs, Dürr-i Manzum, Tenbihname, Esrâr-ı Genc-i Mânâ, Tercüme-i Nazm-ı Lokman Hekim ve Vasiyetnâme*, Nidâî’nin eserleri arasındadır. Bu eserlerden en çok bilinen ise yer yer manzum kısımları da bulunan mensur *Menâfiü’n-Nâs* isimli eserdir (Özcan, 2007).

Yazma eser, Batman’da 2007 yılında meydana gelen sel felaketinde 21 gün su içinde kalan kitaplar arasından seçilmiş, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ne getirilerek burada bakıma alınmıştır. Eserin Cildi 197×145 mm ebadındadır. Cildi kullanılamaz hâle geldiğinden çeharkuşe kahverengi deri kapakları değiştirilerek, ebru kâğıt kaplı mukavva cilt ile kaplanmıştır. Sel nedeniyle yazma zarar görmüş, bazı yerler okunamaz hâle gelmiştir. Suyolu filigranlı kâğıda nesih yazıyla mensur yazılmıştır. Sınırlı sayıda kelime dışında metin harekesizdir. Bâb adlarında ve metin içerisinde dikkat çekilmek istenen yerlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Yazmanın tamamı 152 varaktır. Yazı alanı 160×100 cm’dir. Her sayfada 19 satır mevcuttur. Eserin asıl metni 9b varağundan itibaren başlamaktadır. Yazmanın 1a-3a sayfaları arasında sonradan eklenmiş yazılar vardır. 3a-9a varakları arasında ise eserde yer alan hastalık ve ilaç adlarının Arapça, Farsça, Yunanca, Türkçe karşılıkları alfabetik olarak verilmiştir. 9b-12a varakları arasında eserin içindekiler kısmı yer almaktadır. Eserin tamamı 107 bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümü “*Hazâ Kitâb-ı Tıbb ki hastaya müte’alîk ‘ilâcları ve sâ’ir marâzları beyândur*” şeklinde başlar, yazmanın hastalıklara deva bulmak amacıyla yazıldığı vurgulanmıştır (Cavlazoğlu, 2009: 14).

Eser çeşitli hastalıkları, bu hastalıkların ilaçlarını ve ilaçların yapılış yöntemlerini içermektedir. Kafadan başlayarak vücudun aşağısına doğru bölge bölge, organ organ görülen hastalıklar, bu hastalıkların sebepleri, belirtileri ve tedavileriyle birlikte tek tek anlatılmıştır. Ancak müellif fihristteki sıraya uymamış, zaman zaman bölümlerin sırası değişmiştir.

Bu tıp kitabını oluştururken müellif, birçok tıp eseri görmüş ve bunlardan yararlanmıştı. Bunu doğrulamak için de Eski Yunan ve İslâm tıbbında itibar görmüş hekimleri tanık göstermiştir:“(37a) **dağı Bukrâṭ Hekimden** (Eski Yunan hekimî meşhur Hipokratis) menkûldür ki her kim kırmızı pancarı 17) bişürüp yise ziyâde menfa‘at bula göğsi gâyetle yumşadur ve şafrâ‘ı ve balgamı 18) hall idüp kulunca ziyâde nâfi‘dür **dağı bâdem yimek ol dağı göğsi yumşak dutup** 19) ve öksürüğü def‘ idüp ve insânî semiz eyler”, “(41a) **Bukrâṭ Hekimden** menkûldür ki bir âdem şarımşağı mu‘tâd idüp yise mi‘desin 13) pâk ide ve el ve ayak ditremesin def‘ ide.”, “(91a/6) hekim **Câlinûsdur** (İslâm tıbbını etkileyen, Yunan Hekim Galenos) ki herkimsede ki behaḡ olsa ve kaç yıllık”, “(120a/1-2) bir macündür ki Câlinûs hekim eydür”

Eserin devamında müellif, KTL’de birçok ilacın defaten tecrübe edildiğini ve sonuçlarının gözlemlendiğini bildirmektedir: “(13b) bunları adedince alup dağı şu ile muhkem kaynadup üç bahşında birisi 11) kalduḡda süzüp içüre bade bir miḡdâr pâpâdyâ yağı süreler bi-izni‘llâh 12) şifâ bula **mücerredür**”, (58b) 1) freng uyuzu yidi dürlü olur cümlesine bundan gayri ilâc yokdur 2) **tecribe olunmuşdur**”, “(69a) 7) dört defa penbe‘i ol şuya baturup gözlerine tamzıralar ve gözlerüñ ol 8) penbe ile sileler gâyet **mücerredür** üç dört gün böyle amel olınduḡda 9) inşâ‘allah Ta‘âla şifâ bulur **tecribe olunmuşdur**” (Cavlazoḡlu, 2009: 45-113).

Dönemin tıp anlayışı, Eski Yunan tıbbında hastalık nedenlerinin açıklanmasında kullanılan Humoral Patoloji ve Dört Unsur teorisine dayanmaktadır, bu tıp anlayışı 19. yüzyıla kadar geçerliliğini sürdürmüştür. Eski Yunan’dan İslâm bilim dünyasına ve oradan da Batı dünyasına geçen bu inanaşa göre, insan Makrokozmos denilen evrende bir Mikrokozmos, yani evrenin bir yansımasıdır. Buna göre, yeryüzü evrenin ortasında hareketsiz durmakta, bunu sırayla yedi gezegen kuşatmaktadır ki, bunlardan yeryüzüne en yakın olan Ay’dır. Ay ile Dünya arasında; Ateş, hava, su, toprak tabakaları vardır ve bütün mevcutlar da bu dört unsurdan yapılmıştır (Kaya, 2008: 20).

Eski Türk tıbbında tedavi, bedenî belli bir dengede tutulması esasına dayanıyordu. Tarihi tıp eserlerinde hastalık ve rahatsızlıkların sebebi mizacın bozulması beden dengesinin bozulması olarak görülmekteydi. İslâm tıp geleneği doğrultusunda Osmanlı tıbbında da dört unsur, dört tabiat (mizaç) unsuru esas alındı. Buna göre tabiattaki dört unsurun yani ateş, su, toprak, hava karşılığında insanda bulunan dört hilt yani kan, balgam, sarı safra ve kara

safrâ farklı nitelikler olan sıcaklık, kuruluk, soğukluk, nemlilik özelliği taşır. Bu dört hıltın karışımı mizacı şekillendirir. Bir hıltın niteliğinin değişerek bozulması ya da miktarının çoğalıp azalması hastalığa yol açar. Hastayı tedavi için fazla ya da bozulmuş olan hıltı vücuttan atmak gerekir. Hastalığa sebebiyet veren zararlı hıltlar idrar söktürücü, müshil, kusturucu, terletici etkilere sahip ilaçlarla vücuttan boşaltımı sağlanırdı. Bozulduğu düşünülen kan unsuru sülük, hacamat tedavisi uygulanarak vücuttan atılırdı (Sarı, 2012: 1).

Öte yandan Eski Türk Tıbbında kullanılan birer ilaç ham maddesi olan bitkilerin de insan mizacına göre uygulanması temel kural hâline getirilmiştir. Her bitkinin sıcak, soğuk, nemli, kuru özellikten ikisine sahip olduğu düşünülür. Hastalığı iyileştirmek için terkip edilecek olan ilaçta hangi bitki kullanacağına karar verilirken bitkinin özelliği ile mizaç arasındaki bağa bakılırdı. Hekimler bu tarihi tıp kitaplarında eczaların mizaç özelliğini vermekte ve ne işe yaradığını anlatmaktadırlar (Gümüşatam, 2015: 27).

İncelediğimiz yazma sade, anlaşılır, akıcı bir Türkçe ile yazılmış olup eserde kafa karıştırıcı teorik bilgilere girilmediği görülmektedir. KTL hastalıklara deva bulmak maksadıyla yazılan pratik bir ecza kitabıdır: “ (12b/17)... *benefşe yağı dağı ıssıdan 18) ve şafrâdan olan baş ağrısına nâfi'dür ve eger mârül şuyı sirke ile 19)mahlût idüp sürseler şafrâdan ise dağı def' ide nev'-i dâger ana südi 1) burnına tütsi virseler dürlü baş ağrularına nâfi'dür eger baş ağrısı 2) alınandan yaña ise kan çokluğındandır ilâci dağı oldur ki kan aldırıp 3) ve yâhüd hacâmat idüp bir miqdâr afyön-ı mışrî koğlasalar derhâl sâkin 4) ola ve eger baş ağrısına bir miqdâr çörek otın sahk idüp ve bir miqdâr 5) çiğ bal-ıla yoğurup ba'de hammâma vara bir ıssıcağ yırde oturup başın 6) şakağlarından muhkem bağlayup ve yine muhkem tirâş olup bu eczâ'ı tamâm depesine 7) süriüp ve ziyâde terleyince oturup ba'de çıksalar bi-izni'llâh her ne kadar 8) eskiden baş ağrısı olursa halâş mücerredür...*”

III. HEKİM YAKUP PAŞA'NIN FATİH SULTAN MEHMET İÇİN YAPTIĞI MACUNLAR VE BU MACUNLARDAKİ TIBBİ BİTKİLER

İslâm devletlerinde tabipler için genellikle “reîsületıbbâ” unvanı kullanılmış olup aynı anlamda kullanılan “hekimbaş” kelimesi Osmanlılar döneminde yaygınlık kazanmıştır. Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren resmî kayıtlarda reîsületıbbâ ve “seretıbbâ” gibi unvanlara rastlanmaktaysa da bu görevliler devlet ricâli ve halk arasında hekimbaş olarak anılmış, zamanla bu unvan ön plana çıkmıştır. Eski Türklerde “otacı iliği” denilen bir sağlık görevlisinin varlığı bilinmekteyse de bunun bir kurum niteliği kazanıp kazanmadığı belli değildir (Akpınar, 1998: 1).

Osmanlılarda Hekimbaşı konusuyla ilgili Nil Sarı şöyle demektedir: *“Osmanlıda hekimbaşılar başta padişah ve hânedan mensuplarının sağlığıyla ilgilenme işi olmak üzere sarayın içinde ve dışında çeşitli görevleri vardı. Özellikle padişahın hasta olmamasına dikkat ederler, yemeklerde dahi yanından ayrılmaz, her nereye giderse beraberinde bulunurlardı; sefere katıldıklarında da menzil tayinatı alırlardı. Aynı zamanda padişaha sağlık konularında danışmanlık yapan hekimbaşılar ilaçların dışında onlara kuvvet verici, iştah açıcı çeşitli şuruplar da hazırlarlardı. Hekimbaşılar her sene nevrüzda (21 Mart) amber, afyon hulâsası ve birçok baharat-tan yapılan kırmızı renkli kokulu, “nevrûziyye” adında bir macunu, porselen kaplar içinde ve değerli kumaşlara sarılı bir halde padişah, şehzade ve sultanlara, kadın efendilere, sadrazama ve sarayın diğer ileri gelen devlet adamlarına merasimle takdim ederlerdi. Müneccimbaşının da yeni yılın takvimini sunduğu bu törende kendilerine kürk giydirilir ve çeşitli hediyeler verilir.”* (1998: 1).

XIV. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'ne sığınan çok sayıda Yahudi hekim de sarayda sağlık hizmetlerinde çalışmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı döneminde birçok gayri Müslim ve Avrupalı hekim Osmanlı topraklarında serbestçe mesleklerini yapmışlardır (Sarı, 1998: 1).

İncelediğimiz eserde *“ma'cûn Yakûp Paşa, Sulţân Muḥammed Ḥân için terkîb eylemiştir”* (55b/15) ibaresi vardır (Cavlaçoğlu, 2009: 101). Ayrıca aynı ibare *“ma'cûn Yakûb hekim peydâ idiüp Sulţân Muḥammed Ğâzî Ḥan Ḥâzretleri isti'mâl idiüp ziyâde fâ'idesin bulup ve şafâ ve sürûr eyleyüp def'âtle tecrîbe olmuştur.”* (119a/14) şeklinde eserde bahsi geçmektedir (Bekmez, 2009: 75). Burada bahsedilen Sultan, Fatih Sultan Mehmet (1451-1481), Hekim Yakup da o dönemin hekimlerinden Hekim Yakup Paşadır (1425-1481).

Hekim Yakup Paşa Yahudi asıllı Osmanlı tabibidir. Asıl adı Maestro Jacopo, Müslüman olunca Yakup ismini almıştır. II. Murad zamanında sarayda hekim olarak çalışmaya başlayan Yakup Paşa, Fatih Sultan Mehmet zamanında da görevine devam etmiştir. Zamanla Fatih'in güvendiği kişilerden biri olmuştur. İstanbul'un fethinden evvel 1452'de padişahın başhekimliğine getirildi. 1468'de İtalya'ya bir ziyaret yaparak Arapçadan Latinceye çevrilmiş bazı tıp kitaplarını incelemiştir. 1459-1461 yıllarında defterdarlık görevinde bulunmuş ve vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Hekim Yakup, yaklaşık otuz yıldan fazla sarayda hekimbaşı görevini yürütmüş ve bu durum onun tıp alanındaki kabiliyetini ve otoritesini göstermeye yetmiştir (Adıvar, 2000: 53).

Osmanlıda hekimler, hekimbaşının gözetiminde çalışırlar, bu tabipler ve helvacı başının denetimindeki helvacılar sarayda ilaç yapımını yürütmekteydi. Yapılan ilaçların önemlileri hekimbaşı odası olarak bilinen «Baş Lala kulesinde» saklanır, gerektiğinde yeterli miktarda hekimlere hastalarda

kullanmak için verilirdi. Sarayda yalnızca şifalı bitki toplamakta yükümlü çalışanlar vardı. Dârüşşifa vakfiyelerine «saydelanı» bazen de «aşşab» olarak geçen görevlinin tıbbî bitkilerle ilgili derin bilgiye sahip olması ve bunlardan ilaç yapabilmesi beklenirdi. Bunlar tam bir eczacı fonksiyonu üstlenmekteydiler. İlaç yapımında kullanılacak şifalı bitki ve diğer eczaların temin edilmesi bu görevliler tarafından gerçekleştirilirdi. Dârüşşifalarda şifalı bitkiler ve üretilen ilaçlar dârüşşifa kilerinde muhafaza edilir. Gerektiğinde kiler görevlisi (kilârcı, kilârdâr, emîn-i mahzen) bu malzemeleri teslim alır; istendiğinde gerekli miktarda ilacı tabip ve cerrahlara teslim ederdi (Bilgin vd., 2006: 231-247).

Genellikle ilaçlar bitkilerden; tohum, yaprak, kök, meyve, çiçek yanında; bu bitkilerden elde edilen macun, şurup, hap (kurs) yağ, reçine, zambak ve su gibi ürünlerden bazen de hayvansal maddelerden, kimyasallardan, vb. meydana getiriliyordu. İlaçlar genellikle bu maddelerin kaynatılması, kurutulup toz haline getirilmesi, sıkılıp suyunun çıkarılması, vb. yollarla yapılmıştır.

Osmanlı tıbbında ilaç yapımında çok sayıda bitki kullanılmıştır. Tıbbi bitkilerin çoğunluğu Osmanlı coğrafyasında yetişmekle beraber, bir kısmı da ithal edilmekteydi. Osmanlıca tarihi tıp kitaplarında bitki isimleri Türkçe, Arapça, Farsça, Yunanca isimlerden oluşmaktadır. *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf*'de (KTL) bitkiler Türkçe Arapça, Farsça, Yunanca karşılıkları ile beraber verilmiştir. Bu tıp metninde sık sık, bir bitkinin adı verildiğinde, onun doğru tanınması için aynı dilden ya da başka dilden karşılıkları verilmiş ara sıra tanımları yapılmış böylece bitkinin doğru olarak belirlenmesinde kolaylık sağlanmış: *“tatranbûya kedi otlu oğul otlu dirler”* (4a/4); *“habbürr-reşâd hardal tohumu cırcır dahı dirler”* (4b/2); *“maştaki şakız ki çeynerler”* (6a/6); *“dahı bir kök vardır ki aña sirâcutt-ı turâb dirler ve ruhhuz-zamîrâ dirler ve dahı Süleymân peygamber ağacı dimekle...”* (16a/5-7). KTL hastalıklara deva bulmak amacıyla yazılan pratik bir ecza kitabıdır. KTL’de ilaç olarak kullanılan 212 tıbbî bitki adı vardır. Bazı bitkilerin alt türleriyle birlikte bu sayı biraz daha yükselir: akgünlük, kızıl sandal, ak sandal, sarı gül, kızıl üzüm gibi.

Osmanlıda tıp ve ilaç terkibi hakkında Sarı (2012: 1); *“Klasik Osmanlı tıbbi hastalıklardan korunma üzerinde yoğunlaşmıştı. Tedavinin esası bozulan mizacın düzeltilmesine dayanırdı. Hekim hastanın sağlığını önce yiyecek ve içeceklerle korumaya ve tedavi etmeye çalışırdı. Bunun yanında hastalar bitki, hayvan ve madenlerden elde edilen ilaç maddesiyle ya da bunlardan terkip edilen ilaçlarla tedavi edilirdi. Hastaya uygun ilâcın verilebilmesi için eczaların sıcak, soğuk, kuru veya yaş olarak tanımlanan doğal niteliklerini ve tıbbî etkilerini bilmek gerekir. Etkili maddeleri elde edilmek istenen çiçekler, tohumlar, kökler vb. çeşitli yöntemlerle işlendikten sonra basit ilâç haline getirilirdi. Farklı eczanın karıştırılmasıyla hazırla-*

nan ilâçlara mürekkebat adı verilirdi. İlâç terkipleri macun, merhem-pomat, yağ, koku, toz, hap, tablet, pastil, fitil, yakı vb. şekillerde hazırlanırdı.” demektedir.

Macunlar Osmanlı döneminde ilaçların önemli bir kısmını oluşturur. KTL’de ilaç olarak macunlara önemli yer ayrılmıştır. Eserde özellikle iki adet macun dikkati çekmektedir. Osmanlı Dönemi Hekimlerinden Hekim Yakup Paşa’nın (1425-1481) Fatih Sultan Mehmet (II. Mehmet) (30 Mart 1432 – 3 Mayıs 1481) için hazırladığı iki macun çeşitli hastalık ve rahatsızlıkların tedavisinde kullanılmaktadır. Bu Macunların yapılışı şu şekildedir:

Macunların Yapılış Şekli:

1. Macun “(55b/15) *ma’cün Ya ‘küp Paşa Sultân Muhammed Hân için 16) terkîb eylemişdür gâyet müferrih ve mu‘kavvîdür cimâ’a kuvvet virür ve on 17) cârîyesi olsa cümlesiniün hâşuruñ teselli eyler giç inzâl ider ve 18) beñze humret virür ve bedene kuvvet virür ve çigeri tâzeler ve ta’âmı hażm ider 19) ve yaramaz yılleri taħlîl 56a/ 1) ider ve bil ağrılarını giderür ve bevâşır yılleriün kat’ 1) ider şan’atı budur yüz dirhem zencebîl cevz-i buvâ anîsôn ‘üd-ı 2) belesân âsarün bunlardan onar dirhem dârçîn ve besbâse sekizer dirhem 3) karanfil ve maştakî bişer dirhem ve misk bir çekirdek evvelâ 4) sığır südi-y-le kaynadalar tâ kim kabı ayrıla andan kabuğın şoyup ince 5) toğrayalar ve kurudup ba’de ince döğeler ve zikr olunan eczaları dahı 6) başka başka döğüp üç eczâ ağrı ‘asel kıvâma getirüp ma’cün ideler 7) ve mizâca göre isti’mâl ideler eger afyõna dahı mübtelâ ise bu ma’cün ile 8) kesile bi-izni’llâh Ta’âla” (119a/5-13 arası macun tekrar tarif edilmiştir.(bk. 2. macun))*

Malzemeler: Zencefil (10 dirhem¹), cevz-i buvâ (10 dirhem), anason (10 dirhem), ‘üd-ı belesân “öd ağacı” (10 dirhem), âsarün “kedi otu” (10 dirhem), dârçîn “tarçın” (8 dirhem), besbâse (8 dirhem), karanfil (5 dirhem), maştakî “damla sakızı” (5 dirhem), bal.

Yapılışı: Bu sayılan bitkiler kabuğu ayrılincaya kadar sığır sütüyle kaynatılır, kabukları soyulup malzemeler ince doğranır, gölgede (119/10) kurutulup dövülür, bal ile karıştırılıp macun yapılır. Mizaca göre ihtiyaç halinde hastaya verilir.

2. Macun: “(119a/5-19;119b/1-8) ... nev-i diğەر macun 6) yüz dirhem zencebîl on dirhem karanfil biş dirhem dârçîn sekiz 7) dirhem besbâse sekiz dirhem cevz-i buvâ on dirhem ‘üd-ı belesân on dirhem 8) anîsôn on dirhem maştakî biş dirhem âsarün on dirhem imdi bu cümle- 9) den mukaddim güçle bu gibi bir def’a sığır südi-y-le kaynadup üzerinde olan 10) kabuğu şoyılınca kayna ve kabuğın şoyup gölgede iki üç gün kurudup 11) durpı ile hurd döğüp ve edviyeleri muhkem saħk idüp üç ağrı 12) balı kemaliyle kıvâma getirüp edviyeleri katup âlûde idüp ma’cün

¹ dirhem/ direm (Ar.): Okkanın dört yüzde biri değerinde bir ağırlık ölçüsü. 3,086 gramlık ağırlık ölçüsü.

ideler isti'māl ideler insanuñ benzin şāfi gül gibi kırmızı idüp giç inzāl eyler ve meni 13) gibi keyf virür bu ma'cūn Yakup hekīm peydā idüp Sultān Muḥammed Ğāzī 15) Ḥan Ḥazretleri isti'māl idüp ziyāde fā'idesin bulup ve şafā ve sürür 16) eyleyüp def'ātle tecribe olunmuşdur nev' diger terkīb-i ma'cūn tuzlu 17) balğam budur sināmekī yüz dirhem günlük yigirmi biş dirhem rāvend on iki 18) dirhem rāziyāne toḥmı yigirmi biş dirhem maṣtakī 19) on üç dirhem bu edviyyeleri başka başka döğüp elekden 119b/ geçürüp eczālar 1) döğüldükden şoñra 'adedi kāmīl olmağ lāzımdur ba'de bir kıyye balı kemāli-y-le kıvāma 2) getürüp parmak doycak kadar edviyyeleri katup ma'cūn ideler bir dāne 3) tutulmaduk kavanozuñ içine koyup ziyādesi-y-le hıfz idüp vakt-ı ḥācetde 4) isti'māl eyleyeler kırk gün tamam olunca yiyüp lakin şöyle veznle yiye kim kırk 5) gün tamām olduḡda ma'cūn daḡı dögene velikin bu ma'cūnı yiyen ādem kırk güne dek 6) perhīz ide ekşiden ve tuzludan ve cimā'dan ve kırk gün tamām olunca cümle 7) a'zāsından olan tuzlu balğamdan bi-izni'llāh ḥalāş olup anadan 8) toğmuş gibi olur çok tecribe olunmuşdur ḡaflet olunmaya"

Malzemeler: Sinameki (100 dirhem), günlük (25 dirhem), ravent (12 dirhem), rezene tohumu (25 dirhem), damla sakızı (13 dirhem), bal (1 kıyye²)

Yapılışı: Bu eczalar ayrı ayrı dövüldükten sonra elekten geçirilip bal ile karıştırılır ve macun yapılır. Kavanozun içine koyulur ve macun ihtiyaç halinde kullanılır.

Bu bitkilerin çeşitli işlemlerden geçirilerek bal ile karıştırıldıktan sonra elde edilen macunlar çeşitli hastalık ve rahatsızlıklarda kullanılır. Bu macunların belirtilen faydaları şunlardır: "Cinsel gücü artırır, bedene kuvvet verir, cildi güzelleştirir, ciğeri tazeler, yemeklerin hazmını kolaylaştırır, mide ve bağırsak gazlarını giderir, bel ağrılarını giderir ve basura iyi gelir." Kitapta geçen ifadeyle insana o kadar fayda sağlar ki "biiznillāh anadan doğmuş gibi olur."

Osmanlı Tıbbında ve mutfağında macunun, hekimbaşının gözetiminde özellikle zayıf bünyeler için ve ayrıca afrodizyak amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca hekimbaşı tarafından sindirim sistemine iyi geldiği düşünülmektedir.

Macunlarda Kullanılan Tıbbî Bitkiler:

Osmanlı döneminin tip eserlerinden biri olan *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf*'de Hekim Yakup Paşa'nın Fatih Sultan Mehmet için hazırladığı bir gurup ilaçlardan olan macunlarda kullandığı 11 familyaya ait 12 cins içerisinde, 12 tıbbî bitki tespit edilmiştir. Bu macunların yapımında kullanılan tıbbi bitkiler

² kıyye (Ar.): Okka. Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü. Kıyye-i atika da denir. Şimdiki 1282 gram.

tespit edilerek bunların günümüzdeki bilimsel Latince isimleri ve Türkçe isimleri ortaya çıkarılmış olup şu şekildedir:

Tablo 1. Macunlarda kullanılan bitkilerin familya, tür, Türkçe ve diğer adları (Güner vd, 2012; Baytop, 1997; <https://tr.wikipedia.org>)

Familya Adı	Tür Adı	Türkçe Adı	Diğer Adları
Anacardiaceae	<i>Pistacia lentiscus</i> L.	Damla sakızı	maştakî (Yun<mastikhe)
Apiaceae	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.	Rezene	râzyâne (Far.)
Apiaceae	<i>Pimpinella anisum</i> L.	Anason	anâşön (Far. < Yun.)
Caryophyllaceae	<i>Syzygium aromaticum</i> L.	Karanfil	ķaranfil (Ar.)
Fabaceae	<i>Cassia acutifolia</i> Del.	Sinemaki	sinâmekî (Ar.< senâ-mekkî)
Hamamelidaceae	<i>Liquidambar orientalis</i> L.	Günlük ağacı	günlük
Lauraceae	<i>Cinnamomum verum</i> J.Presl	Tarçın	dârçîn (Far.)
Myristicaceae	<i>Myristica fragrans</i> Houtt.	Küçük hindistan cevizi	besbâse (Ar.)
Myristicaceae	<i>Myristica fragrans</i> Houtt.	Küçük hindistan cevizi	ceviz-i bûvâ (Ar.)
Polygonaceae	<i>Rheum rhabarbarum</i> L.	Ravent	râvend (Far.)
Thymelaeaceae	<i>Aquilaria sinensis</i> (Lour) Gilg	Öd ağacı	ûd (Ar.)
Valearianaceae	<i>Valeariana officinalis</i> L.	Kedi otu	âsârûn (Yun.)
Zingiberaceae	<i>Zingiber officinale</i> Roscoe	Zencefil	zencebîl (Ar.)

Anâşön (Far. < Yun.): Anason (*Pimpinella anisum* L.).

Âsârûn (Yun.): Kedi otu (*Valeariana officinalis* L.).

Besbâse (Ar.): Küçük hindistan cevizi, hindistan cevizi çekirdeğini örten özlü zardır (*Myristica fragrans* Houtt.).

Ceviz-i bûvâ (Ar.): Küçük hindistan cevizi, muskat. krş. besbâse (*Myristica fragrans* Houtt.).

Dârçîn (Far.): Tarçın (*Cinnamomum verum* J.Presl).

Günlük: günlük ağacı; kışın yapraklarını döken, çınar görünüşünde bir ağaçtır. Gövdenin yaralanması ile elde edilen reçineye buhur yağı, günlük sakızı, kara günlük yağı veya sığala yağı, geri kalan kabuklara ise buhur veya yaprak buhur denir. Bu ürünler tedavide ve tütsü olarak kullanılır (*Liquidambar orientalis* L.).

Ķaranfil (Ar.): Karanfil (*Syzygium aromaticum* L.).

Maştakî (Yun<mastikhe): Damla sakızı, sakız ağacından elde edilen bir tür reçine (*Pistacia lentiscus* L.).

Râvend (Far.): Ravent, kökleri ve sapları ilaç olarak kullanılan, buğdaygillerden bir bitki (*Rheum rhabarbarum* L.).

Râzyâne (Far.): Rezene, maydanozgillerden, sarıçiçekli, yaprakları iplik biçiminde parçalı hoş kokulu, baharlı meyveleri bulunan bir bitki (*Foeniculum vulgare* Mill.).

Sināmekī (Ar.< senā-mekkī): Baklagillerden, sıcak bölgelerde yetişen, birçok türü bulunan bir bitki ve bunun meyvesi (*Cassia acutifolia Del.*).

Ūd (Ar.): Öd ağacı; dulaptal otugillerden, odunu ve kabuğu hoş kokulu bir ağaç (*Aquilaria sinesis (Lour) Gilg*).

Zencebīl (Ar.): Zencefil; zencefilgillerden, kamyş görünüşünde, çok yıllık, otsu bir bitki ve bu bitkiden elde edilip, baharat olarak kullanılan toz (*Zingiber officinale Roscoe*).

SONUÇ

Osmanlı döneminin tıp eserlerinden biri olan *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf*'de Hekim Yakup Paşa'nın Fatih Sultan Mehmet için hazırladığı macunlarda kullandığı 11 familyaya ait 12 cins içerisinde, 12 tıbbî bitki tespit edilmiştir.

Eserin giriş bölümü "Hazâ Kitâb-ı Tıbb ki hastaya müteallik ilâcları ve sâir marazları beyândur" şeklinde başlayıp yazmanın hastalıklara deva bulmak maksadıyla yazıldığı vurgulanmıştır. Eserin devamında müellif, KTL'de birçok ilacın defaten tecrübe edildiğini ve sonuçlarının gözlemlendiğini bildirmektedir. Türkçe tıp eserleri Türkçenin o dönemdeki tıp bilimi karşısındaki durumunu ortaya koyması açısından önemlidir. Böylece Osmanlı tıbbında kullanılan tıbbî bitkilerin, ilaçların hangi ölçüde ve hangi hastalıklara karşı kullanıldığı tespit edilmektedir. Dönemin tıp eserlerinde tıp ve eczacılık bilgilerinin iç içe olduğu görülmektedir.

Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf çok temiz ve akıcı bir Anadolu Türkçesiyle yazılmış olup hastalık tedavisi için önerilen reçeteler sade ve yalındır. Diğer tıp eserleri gibi bu eserde tıp, botanik, eczacılık tarihi ve halk hekimliği açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu eserler üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde Türk Tıp Tarihi ile İslam ve Batı medeniyetlerinin tıp tarihleri arasındaki ilişkinin ne olduğunun yanı sıra halk hekimliğinin bilimsel tıpla hangi ölçüde uyum içinde olduğu ve ayrılan yönlerinin neler olduğu da tespit edilebilir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 2000.
- BAYAT, Ali Haydar, “Konularına Göre Divânü Lûgati’t -Türk’te Tıbbî Terminoloji”, *Tıp Tarihi*, 2003, Sade Matbaa, s. 220-223.
- BAYAT, Ali Haydar, “*Tıp Dili ve Terimleri Açısından Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Kitaplarının Önemi*”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2008: Nobel Matbaacılık.
- BAYTOP, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1997: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEKMEZ, Hasan, *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (72b-152b İnceleme-Metin-Sözlük)*, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- BİLGİN, Arif - Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık 1*, Doğu Kitabevi 2006, 231.
- CAVLAZOĞLU, Ahu, *Kitâb-ı Tıbb-ı Latîf (1a-72a İnceleme-Metin-Sözlük)*, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- ERCİLİSUN, Ahmet Bican, *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi*, Akçağ yayınları, Ankara 2006.
- GÜMÜŞATAM, Gürkan, “*Risale-i Mualece’ye Göre XVI. Yüzyıl Türkçesinde Tıbbî Bitki Adları*”, “*The Academic Journal of Social Science Studies, International journal of Social Science Number: 39, p.23-40, Autumn III 2015.*
- GÜNER Adil, Aslan Serdar, Ekim Tuna, Vural Mecit, Babaç Mehmet Tekin, *Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)*. İstanbul, Turkey: Flora Araştırmaları Derneği ve Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi Yayını (in Turkish) 2012.
- KAYA, Emel, *Muhiddin Mehi’nin Müfid (Nazmü’t-Teshil) Adlı Eseri (İnceleme-Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi 2008, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- KORKMAZ, Zeynep (1995); “Anadolu’da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, I. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s.432.
- ÖNLER, Zafer, “*XIV. ve XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Bitki Adları*”, *Kebikeç*, 2004, S.14 s.273-302.
- ÖZCAN, Hatice, *Kaysunizade Nidai Muhammed Çelebi El-Ankaravi’nin Menafi’u’n-Nas Adlı Eseri (Metin-Dil-Özellikleri-Dizin) (57a-99b)*”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı, 2007.
- TÂHİR, Bursalı Mehmed, *Osmanlı Müellifleri I-II-III*, Ankara 2000: Bizim Büro Basımevi.

ELEKTRONİK KAYNAKÇA

-AKPINAR, Cemil (1998), *Hekim başı*.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hekimbasi#1>

-ÖLMEZ, Mehmet (2008); "*Süryanî Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni*,"

http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/mehmet_olmez_surya_niharfli_eski_uygurca_tip_metni.pdf.

-ÖZKAN, Mustafa, (2007), "*Osmanlı Türkçesi*."

<https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanli-turkcesi>

-SARI, Nil (1998), "*Hekimbaşı Osmanlı Dönemi*"

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hekimbasi>

-SARI, Nil, (2012), *Tıp "Osmanlı Dönemi"* <https://islamansiklopedisi.org.tr/tip>

-SERTKAYA, Osman Fikri (2008); "*Uygur Tıp Metinlerine Toplu Bir Bakış*"

<http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKITURKDILI/9.php>;

TABLO KAYNAKÇA

Bitkilerin bilimsel sınıflandırması "<https://tr.wikipedia.org/>"

